

ЖАНРОВА ТАКСОНОМІЯ МЕМУАРИСТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

В. О. Єршов

У статті висвітлені жанрові особливості таксономії правобережної мемуаристики польсько-українського пограниччя доби романтизму за просторовим принципом геологічної домінанти: волинські, київські, подільські, сибірські, орієнтальні, емігрантські мемуари.

Ключові слова: мемуаристика, Правобережжя, таксономія.

Мемуаристична література як факт літературного процесу доби романтизму в її, так би мовити, класичному вигляді, найбільшого розвитку набула в європейській культурі разом із зародженням принципу історизму та історичної самосвідомості. Процес, витоки якого сягають останніх часів Просвітництва та раннього періоду розвитку романтизму, був результатом багатовікової тенденції утворення культу особистості, розпочатої ще в добу Відродження, яка з поширенням романтизму, крім всього іншого, виявилась у широкому розвитку мемуаристичних жанрів, що набуло неабиякого масштабу та поступу. Мемуаристична література стала своєрідною ілюстрацією відчуття особистістю себе як суб'єкта неповторного досвіду й виняткових індивідуальних цінностей, коли мемуарист, часто з пересічним талантом, свідомо репрезентував себе рівноправним суб'єктом історичного процесу з акцентуацією свого виняткового місця та ролі в ньому.

У добу романтизму мемуаристична таксономія українсько-польського пограниччя стала наповнюватись «неканонічними» жанровими модифікаціями, які виникали під впливом як власне художньої літератури, так і літературної критики, публіцистики та інших споріднених наукових дисциплін, серед яких історія, етнографія, географія etc., що сприяли активним родово-жанровим дифузійним та перехресним впливам. Тому мемуаристична таксономія на Правобережжі у середині XIX ст. вже набула рис багатовимірної, різнопланової і досить строкатої динамічної системи, яка примхливо могла змінювати геологічну структуру залежно від домінуючого критерію, який було покладено в основу її осмислення, і, як результат, мала досить плинні береги канону з яскраво вираженими периферійними та суміжними піджанровими й модифікаційними системами.

Мемуаристичність, що знаходить своє втілення у наративно-хронологічному стилі, – це форма вияву цілісного авторсько-наративного стилю, якому притаманні повідомлення про події, яких автор був учасником або свідком, у формі розповіді про реальні історичні факти, часто з використанням автентичних документів, через ретроспективне висвітлення індивідуального, особистого, приватного життя. Мемуаристичний стиль у художньому творі доби романтизму почав органічно примикати до споріднених жанрів та піджанрових утворень, знаходив своє відображення у найрізноманітніших формах, видах мемуарно-щоденникової геології. Так, елементи наративно-хронологічного стилю як рефлексії кримського простору в сонетах А. Міцкевича розгледів ще П. А. В'яземський, коли писав: «Можна назвати ці сонети поетичними подорожніми записками» [1, с.67]. Б. Шиманська вбачає елементи мемуаристичності в жанрі байки періоду поконгресової Польщі [2], а П. Берек пише про спорідненість деяких мемуарів із казковим стилем [3, с.363]. Сьогодні важко не погодитись з думкою Ю. Тжинадловського, який констатує: «кожний літературний жанр (навіть і паралітературний) є „якась” форма мемуарів» [4, с.198].

Тому ми також передбачаємо можливість наявності мемуаристичного стилю в інших літературних родах, видах та жанрах, серед яких, наприклад, роман та повість, драма та комедія, поема та лірична мініатюра, словом, інші види та жанрові утворення в самодостатніх літературних родах, що містять або можуть містити елементи ретроспективного пригадування приватної історії.

Мемуаристична структура літератури українсько-польського пограниччя доби романтизму являла собою складно структуровану таксономію. Щоб уникнути можливої дискусії щодо використання жанрологічних схем, які не є об'єктом цього дослідження, користуємось у цій роботі напрацюваннями попередників, що узагальнені в монографії Т. В. Бовсуєвської за принципом масштабування: рід → вид → жанр → → піджанр → його модифікація → асиміляція жанру [5, с.14].

Провідними видами, що наклали свій відбиток на всю першу половину XIX століття були, безперечно, власне мемуари та спогади. Однак саме в цьому контексті слід внести деякі уточнення.

Розмитість, плінність, невизначеність виду відчували вже мемуаристи Правобережжя доби романтизму, які вимушені були іноді дублювати терміни, або конгломерувати чи кооптувати практично синонімічні значення: «*Wyjątki z pamiętników Seweruna Bukara. Kilkanaście lat pamiętniejszych młodości mojej, czyli Wspomnienia starego człowieka. Upominek dla synów*»; «*Pamiętniki Kajetana Koźmiana obejmujące wspomnienia od roku <...>*»; Bobrowski T. «*Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego*»; Kowalski F. «*Wspomnienia. Pamiętnik*»; Kraszewski J. I. «*Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*», Groza S. W. «*Pamiętki i wspomnienia rozmaite*» та ін. Річ у тім, що між термінами *мемуари* та *спогади* дотепер існує вже досить за давнєна термінологічна невизначеність. Це привело до того, що, наприклад, Б. Матус мусила визначати ці жанри, як один неподільний: «*Спогади-мемуари – це повідомлення / звіт з власного життя або описи події і діяльності інших людей, написаних по певному скінченню часу, ретроспектива, часто з дистанції в декілька років*» [6, с.74]. Таке бачення знайшло свою підтримку у подальшому: «*Спогади <...> це тип письменництва, що стоїть частково на пограниччі <...> мемуарів*», – думка Я. Тжинадловського [4, с.209]. «*„Мемуари“ – є синонімічним терміном по відношенню до також часто вживаного „спогади“*», – погоджується Р. Лубас-Бартошинська [7, с.10]. Такої самої думки дотримується Т. М. Колядич, який наполягає на використанні термінів «*мемуари*» та «*спогади*» як рівнозначних [8, с.211-212; 9, с.41]. Про «*брак єдності поглядів*» на проблему жанрів мемуарів і спогадів пише Б. Кубіс [10, с. 34-35]. Тому спроби пошуків автозаміни «*тавтологічних*» термінів *мемуари / спогади* одним узагальнюючим типом *література nonfikcion* [11], *littérature intime* [12, с. 137-162], *літературою факту* [82-100], *літературою особистісного документу* [14, с.19-25; 15, с.25-33], *документальною* [16, с.279-282] чи *автодокументальною* [17; 18, с. 10-54; 19, с. 21-52] або навіть «*побутовими „человеческими документами“*» [17, 6] сьогодні є актуальними й обґрунтованими. Але, зауважимо, що це породило нову хвилю наукового дискурсу, яка, репрезентуючи досить потужну генологічну макросистему, знаходиться ще в комплікованому стані, важко піддається структуруванню та систематизації, що, в свою чергу, ускладнює створення більш-менш загально прийнятих мемуаристичних таксономій, які б не викликали суперечностей. У нашому дослідженні, метою якого є висвітлення власне жанрової, піджанрової та модифікаційної таксономії мемуаристичної літератури українсько-польського пограниччя в добу романтизму за просторовим принципом, ми використовували традиційний узагальнюючий термін *мемуари-спогади* як вид в його амбівалентному значенні та як епічний

жанр вищеназваного виду як семантичного різновиду цього терміну, що, до речі, відповідає принципам історичної поетики та, власне, принципу історизму при ретроспективному аналізі історичного явища.

Мемуаристичну таксономію польськокомовної літератури Правобережної України доби романтизму відкривають магістральні жанри – мемуари та спогади, які протягом першої половини XIX ст. сформували розгалужену піджанрову та модифікаційну системи-матриці. Власне мемуарам («*Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego z pozostałych po nim rękopismów*», «*Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego*», Feliński Z. Sz. «*Pamiętniki*», Galli E. M. «*Pamiętniki*») та спогадам (Jełowicki A. «*Moje wspomnienia*», Helenijusz Eu...go /Iwanowski E/ «*Wspomnienia lat minionych*», Kaczkowski K. «*Wspomnienia*», Kraszewski J. I. «*Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*») як мемуаристичним жанрам, властиве широке ретроспективне відображення часопростору, протяжністю у виокремлений певний період життя, причинно-наслідкове (фабульне) відображення подій, як правило, лінійна композиція сюжету, тотожність автора й наратора.

Мемуари-спогади як вид літератури в добу романтизму, крім власне правобережних мемуарів та спогадів як жанрової модифікації текстів, повсталих на певній території в певний час, сприяли розвитку багатовекторної системи піджанрових регіональних утворень. Так, просторовий принцип диференціювання наклав помітний відбиток на цілу групу правобережних текстів, які містять чіткі регіональні прикмети часопростору з акцентуацією на виокремленій проблематиці краю, серед яких виділяємо волинські мемуари (Andrzejowski A. «*Ramoty Starego detiuka o Wołyniu*», Bagiński F. «*Wspomnienia starego wołyniaka*», Dunin-Karwicki J. «*Wspomnienia Wołyniaka*», F. N. [Nowicki F.] «*Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863*», Gawroński Fr. «*Wyprawa Wołyńska. Epizod z roku 1863*»), київські (Groza A. «*Mozaika kontraktowa*», Dubiecki M. «*Młódzież polska na uniwersytecie kijowskim przed r. 1863*», Rawita-Gawroński Fr. «*Moje przygody w roku 1863 – 1864 w Kijowie*», Sobkiewicz J. «*Rok 1863 na Polesiu Kijowskim: pamiętnik*») та подільські (Chrzyszczewski A. «*Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna*», Gołyński A. «*Pamiętnik podolskiego powstania 1830 – 1831 roku*», Mierzeński H. «*Podole, Wołyń i Ukraina*», Groza S. W. «*Powieści podolsko-ukraińskie. Wzięte z rzeczywistych obrazów*», Bobrowski T. «*Pamiętnik mojego życia. Wspomnienia wieku dojrzałego*). Автору-наратору цих творів властиві: виразне акцентування власної винятковості та неповторності, відчуття окремішності, пов'язане зі знаходженням у лімінальному просторі, поміркованому, навіть критичному ставленні до віянь з Варшави та Санкт-Петербурга, сакральному до отчої землі, традицій, віри. Стиль нарації повільний, зосереджений на дрібницях, що в певних фрагментах межує з натуралістичним нарисом та дагеротипізацією часопростору.

Серед правобережних піджанрових утворень за просторовим принципом диференціювання виокремлюється самодостатня піджанрова система – **сибірські** мемуари. Жанр номіновано за тематичним принципом організації мемуаристичного тексту [20, с. 56-71; 21, с.120], де простір позначається як небезпечний і екстремальний, як місце примусового перебування нового й особливого типу героя – засланця з Правобережжя [22] («*Z pamiętników księdza opata Ochockiego*», Pawsza A. «*Pamiętniki. Dziennik*», Piotrowski R. «*Pamiętniki z pobytu na Syberji*», Giller A. «*Podróż więźnia etapami do Syberji w roku 1854*», Felińska E. «*Wspomnienia z podróży do Syberji i pobytu w Berezowie*). Поетика піджанру перегукується з поетикою мемуарів-спогадів про екзотичний простір і робінзонадним сюжетом, що пов'язано з примусовою ізоляцією автора-наратора, сповіддю-згадкою про ходіння дантовими колами.

Правобережна мемуаристика впевнено освоювала суміжні простори, що об'єднуються піджанровою модифікацією – мемуаристика

орієнтального простору, якій властиві риси екзотичного простору як оригінального надбання романтизму в цілому, і яка в правобережній таксономії мала свої впізнавальні відмінні риси. Орієнтальна мемуаристика Правобережжя представлена двома жанровими модифікаціями: дальнього екзотичного простору («*Записки Михаила Чайковского (Садык-пашу)*», *Holowiński I. «Pielgrzymka do Ziemi Świętej», Padalica T. /Fisz Z. L./ «Listy z podróży»*) та близького екзотичного простору, що знаходився в межах простору Російської імперії та включав південний і Кримський, як його складові (*Kaczkowski K. «Dziennik podróży do Krymu odbytey w roku 1825», Chojecki E. «Wspomnienia podróży po Krymie», Kraszewski J. I. «Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku»*). Цей простір – невідомий, але не ворожий, карнавальний, нерегульований, стихійний, сенсуальний, що сприяв загостренню почуттів та інтроверсійним рефлексіям. Чорне море, Кримські гори, татарська культура – створювали незалежний, неопізнаний паралельний світ «іншої» цивілізації.

З піджанровою групою дальнього простору межує потужна модифікація мемуаристики еміграції, до якої відносять комплекс мемуаристичних текстів правобережців, створених після 1831 р., що з'явилися в основному у колі Великої еміграції, центр якої знаходився в Парижі. Мемуари правобережців видавалися як французькою мовою (*Olizar N. «Mémoires du comte Narcis Olizar, sénateur polonais. Ma prison chez les Russes et ma fuite»* та «*Quelques mots sur les derniers événements de Pologne, par un Slave impartial*», *Olizar G. «Pensées d'un catholique sur les affaires de Rome en vue du Congrès de Paris de 1860», Buszczyński St. «La Pologne et ses provinces meridionales: manuscrit d'un Ukrainien», «Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er»*), так і польською (*Jeż T. T. /Miłkowski Z./ «Skarb narodowy Polski: nieco o Lidze Narodowej: rozdział jeden z pamiętnika „Od kolebki przez życie”*», *Jelowicki A. «Moje wspomnienia», Olizar N. «Pamiętnik oryginala», Wrotnowski F. «Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831», /Wrotnowski F./ «Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w roku 1831», Szumski St. «W walkach i więzieniach: pamiętnik z lat 1812 – 1848»*). Жанр детермінанта мемуаристики еміграції як самодостатнього генологічного сегмента яскраво не виражена, однак її характерні типові риси - мемуаристики, організованої за просторовим принципом номінації. Її простір містить перехідні сегменти для дифузії між піджанровими різновидами, що пов'язані з іншими піджанровими утвореннями, в основі яких цілеспрямоване переміщення у просторі за власним бажанням (на відміну від сибірських мемуарів), що споріднює піджанр з подорожжю. Увага автора-наратора зосереджена на висвітленні регіонально-національних відмінностей не рідного-близького, а чужого-далекого простору. Зіставлення «свого» й «чужого», ностальгічні рефлексії, туга за втраченою батьківщиною, аркадійським та гармонійним минулим, відчуття покинутості, самотності, безутішності та безвиході – типові риси мемуаристики еміграції.

Однак, просторовий принцип не сприяв виокремленню в мемуаристиці Правобережжя за вищенаведеною аналогією інших мемуаристичних піджанрових утворень з топографічно номінованою й виокремленою територією. Так, наприклад, мемуари Габрієли Пузиніної з Гюнтерів «*W Wilnie i w dworach litewskich: pamiętnik z lat 1815 – 1843*», Генріка Жевуського «*Pamiętki starego szlachcica litewskiego*» чи Ю.І. Крашевського «*Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*» не створюють піджанрову систему, наприклад, литовської мемуаристики у правобережній таксономії, а Марії Валецької з Пжездзецьких «*Polacy w Paryżu, Florencji i Drezni. Sylwetki i wspomnienia*», М. Чайковського «*Dziwne życia polaków i polek*» чи Вл. Міцкевича «*Pamiętniki*» не виокремлюються у французьку, відповідно – італійську (*Olizar G.*

«Pamiętniki», Padalica T. /Fisz Z. L./ «Listy z podróży»), німецьку (Marczyński W. «Podróże s części Rossyi do Niemiec, Francyi i Hiszpanii, w latach 1810-tych 1811-tych odbyte, a do terażniejszych odmian zastosowane», Kraszewski J. I. «Pamiętniki»), австрійську (Helenijusz Eu...go /Iwanowski E./ «Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione») чи російську (Niemcewicz J. U. «Notes sur ma captivité a Saint-Petersbourg, en 1794, 1795 et 1796», Morawski St. «W Peterburku 1827 – 1838. Wspomnienia pustelnika i kosczałki kobiałki», «Русский двор в конце XVIII и начале XIX столетия: из записок князя Адама Чарторыйского, 1795 – 1805») піджанрову модифікацію мемуаристики, залишаючись у межах або мемуаристики екзотичного простору, або в мемуаристиці спогадів з подорожей. Однак, розглядаючи ці твори не в таксономії правобережної мемуаристики, а наприклад в таксономії польськокомовної литовської, французької чи російської мемуаристики, вони, безперечно, матимуть відповідну піджанрову атрибутованість. Названі мемуаристичні твори, за своєю природою правобережного походження, укладаються в піджанровий цикл правобережних мемуарів-спогадів дальнього простору, які перебувають в антиномічних відносинах з мемуаристикою орієнтальною та сибірською. Їх автор-наратор – людина забезпечена, освічена й висококультурна. Піджанрова особливість обумовлена рефлексіями не рідного та знайомого простору, а нового – цивілізованого з потужними мистецькими рефлексіями європейської культури під кутом шеллінго-шлегельської системи трансцендентального іdealізму.

У добу романтизму на Правобережжі з'являється потужна система піджанрових модифікацій, які ілюструють багатовекторність творчого процесу. Мемуаристика початку та середини XIX століття ілюструє рух від монументальної самосвідомості автора до сталої романтичної парадигми, яка репрезентувала зміни творчої уяви, що відбулося на асиміляціях жанрової таксономії. Наведена за просторовим критерієм жанрова парадигма ілюструє лише певний напрям у потоці бурхливої річки, який позначає лише певний сегмент та розмаїття багатопарової, розгалуженої жанрової таксономії мемуаристики українсько-польського пограниччя.

Мемуаристична література Правобережжя ілюструє суттєві зрушення суспільного й художнього мислення митця, що були викликані розвитком історичної самосвідомості. Наведена піджанрова таксономія репрезентує лише один напрям піджанрових модифікацій від патерна мемуари та спогади. Однак мемуаристичність як стиль, особливістю якого є рецепція минувшини, знайшов своє втілення й виявила форми існування в інших суміжних піджанрових утвореннях, серед яких також функціонували потужні мемуаристичні таксономії. Аналогічні таксономії з розгалуженими системами піджанрових утворень створюють піджанрові таксономії мемуарів за принципом диференціювання за соціальним статутом автора, серед яких, наприклад, військові, митці, палестрантські, шляхетські, домові та ін. мемуари. Крім цього, похідні від жанру мемуари-спогади з подорожі також сприяли формуванню розгалуженої системи піджанрових утворень, серед яких, власне. подорож, а також подорож орієнтальна, південна, примусова, рідним краєм, наукова, митця Європою, кореспонденція з подорожі, пілігримка, похід, путівний нарис, картинка, замальовка. Це далеко не повна жанрова таксономія лише одного піджанрового утворення. Додамо, що до виду мемуари-спогади входять інші потужні жанри, серед яких назвемо «щоденник», «конволют документів», «казання», «промови», «листи», «гавенди» та ін., що мають відповідні піджанрові модифікації та асиміляції.

Особливістю піджанрової таксономії за просторовим принципом диференціювання стає нова якість тексту, який зайняв певне місце в таксономії мемуаристичного жанру. Текст набув властивостей

художнього й відповідно – рис власне художньої літератури. Мемуаристика включала мистецькі рефлексії минулого світу засобами його художнього моделювання, виокремлювала простір та групувала літературні персонажі, мала предметне оточення, нарешті, випробувала властиві добі романтизму речові й літературні засоби упорядкування тексту, що організовували його характер як оригінальної й самодостатньої правобережної мемуаристики.

STYLE TAXONOMY OF THE MEMOIRS LITERATURE OF THE UKRAINIAN-POLISH BOUNDEDNESS OF THE ROMANTIC PERIOD

V. O. Yershov

In this article style peculiarities of the taxonomy of the Ukrainian-Polish boundedness of the Romantic period is depicted. Depicted according to space principle of the genealogic dominant: volynsky, kyjyiver, podillia, Siberia, oriental, emigration memoirs.

Key words: memoirs; Pravoberezhzhia; taxonomy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вяземский П. А. Эстетика и литературная критика / П. А. Вяземский. – М.: Искусство, 1984. – 464 с.
2. Szymańska B. Mechanizm deszyfracji w pokongresowej bajce politycznej / B. Szymańska // Prace polonistyczne. – Seria XLIX (1994). – Łódź, 1994. – S. 187 – 199.
3. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001. – 418 s.
4. Trzynadlowski J. Sztuka słowa i obrazu. Studia teoretycznoliterackie / J. Trzynadlowski. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1982. – 527 s. – S. 197 – 209.
5. Бовсунівська Т. В. Основи теорії літературних жанрів: монографія / Т. Бовсунівська. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 520 с.
6. Matus B. Bez pamiętników nie ma historii / B. Matus // Pół wieku pamiętnikarstwa. – Warszawa, 1971. – 388 s. – S. 73 – 76.
7. Lubas-Bartoszyńska R. Style wypowiedzi pamiętnikarskiej / R. Lubas-Bartoszyńska. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1983. – 224 s.
8. Колядич Т. М. Что такое мемуары и чем они отличаются от воспоминаний? / Т. М. Колядич // Все обо всем. – М.: Компания «Ключ-С», 1994. – 466 с.
9. Колядич Т. М. Воспоминания писателей. Проблемы поэтики жанра / Т. М. Колядич. – М., 1998. – 278 с.
10. Kubis B.K. Historia w pamiętnikach zapisana. Wybrane zagadnienia/ B.K. Kubis. – Opole, 2003. – 296 s.
11. Денисюк Н. Художній світ і художня правда. Fiction and Truth в українській та англійській терміносистемах / Н. Денисюк. – Тернопіль: Лілея, 2002. – 102 с.
12. Lejeune Ph. Le pacte autobiographique / Ph. Lejeune // Poétique. – Т. 4. – Paris, 1973. – S. 137 – 162.
13. Колошук Н. Табірна проза в парадигмі постмодерну / Н. Колошук. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2006. – 499 с.
14. Czermińska M. Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie / M. Czermińska. – Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych «Universitas», 2000. – 343 s.
15. Kubis B. Poznawcze i kształcące walory literatury dokumentu osobistego/ B. Kubis. – Opole, 2007. – 321 s.
16. Муравьев В. С. Документальная литература / В. С. Муравьев // Краткая литературная энциклопедия. Т. 9: А – Я. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – 968 с.
17. Гинзбург Л. Я. О психологической прозе / Л. Я. Гинзбург. – Л.: Советский писатель, 1971. – 463 с.
18. Гинзбург Л. Я. Автобиографическое в творчестве Герцена / Л. Я. Гинзбург // Литературное наследство. – М.: Наука, 1997. – Т. 99. – Кн. 1. – С. 10 – 54.
19. Савкина И. «Пишу себя»... Автодокументальные женские тексты в русской литературе первой половины XIX века / И. Савкина. – Тампере, 2001. – 360 р.
20. Горова Ю. Топос Сибіру у творчості Тараса Шевченка та польських романтиків / Ю. Горова // Слово і час. – 2003. – № 3. – С. 56 – 61.
21. Zięba D. Zesłańczy system wartości we wczesnych pamiętnikach z Syberii (1660 – 1812) / D. Zięba // Komisja historycznoliteracka. Prace humanistyczne / pod red. P. Żbikowskiego. – Seria I. – Z. 31/6. – Rzeszyw, 2004. – S. 120 – 154.
22. Milewska-Młynik A. Obraz polskiego zesłańca-katolika w XIX-wiecznych listach i pamiętnikach z Sybiru/ A. Milewska-Młynik // Niepodległość i pamięć. – R. V. – № 2 (11). – Warszawa: Muzeum niepodległości, 1998. – S. 61 – 73.

Надійшла до редакції 4 грудня 2009 р.